

UDC 930.85(4–12)

YU ISSN 0350–7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS
INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

XXXII–XXXIII

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

Rédacteur

LJUBINKO RADENKOVIĆ

Directeur de l'Institut des Etudes balkaniques

Membres de la Rédaction

FRANCIS CONTE (Paris), DIMITRIJE DJORDJEVIĆ (Santa Barbara),
MILKA IVIĆ, DJORDJE S. KOSTIĆ, LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ,
DANICA POPOVIĆ, BILJANA SIKIMIĆ,
ANTHONY-EMIL TACHIAOS (Thessalonique), NIKOLA TASIĆ,
SVETLANA M. TOLSTOÏ (Moscou), GABRIELLA SCHUBERT (Jena),
KRANISLAV VRANIĆ (secrétaire)

BELGRADE
2003



Јанко РАДОВАНОВИЋ
Београд

БОГОРОДИЦА МЛЕКОПИТАТЕЉНИЦА ИЗ ПЕЋКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ – НОВО ТУМАЧЕЊЕ

Апстракт: У цркви, посвећеној Богородици Одигитрији у Пећкој патријаршији, задужбини архиепископа Данила II, међу више ликова Богородице највећу пажњу истраживача побудила је Богородица Млекопитатељница (Хранитељница) сликана на јужном зиду припрате како седи на престолу и доји дете – Христа, које јој седи на крилу. С леве и десне стране приказана су два анђела како јој исказују поштовање. Здесна прилазе три младе жене или девојке и поздрављају је испруженим рукама. Фреска је сликана око 1330. године. Може се уочити тесна повезаност између богословских идеја исказаних у служби Акатиста (похвале Богородици Одигитрији) и фреске Богородице Млекопитатељнице. Те идеје нашле су одраз и у фресци Богородице Млекопитатељнице у манастиру Матејчи код Куманова, која је сликана четврт века касније.

Више него у другим средњовековним храмовима, у цркви Богородице Одигитрије и њеној припрати у Пећкој патријаршији, задужбини архиепископа Данила II, приказани су бројни типови пресвете Богородице. Од свих њих, највећу пажњу истраживача до сада је привлачила Богородица Млекопитатељница (Млекохранитељница). Насликана је у југоисточном травеју, у највишем појасу на јужном зиду, изнад јужних улазних врата у припрату. Богородица седи на широком престолу са високим наслоном испред олтарског киворија са кандилом и доји Христа, дете које јој седи на крилу. С леве и десне стране два анђела исказују поштовање и чуђење. Здесна Богородици прилазе три младе жене или девојке, поздрављајући је испруженим рукама. Прва од њих обраћа се погледом другим двома. Изнад њих је исписан завршни поздрав свих

12 икоса из Акатиста Богородици: „радуј се, невесто безневесна“ („Радуј се, невесто безневесна“). Фреска је сликана око 1330. године (сл. 1, цртеж 1).

Пећка фреска Богородице Млекопитатељнице одавно привлачи пажњу научника. О њој су код нас објављене две обимне студије. Л. Мирковић је изложио временски период њеног сликања почев од II па све до XVI века и знатно допунио тумачења Н. П. Кондакова и Г. Мијеа. Такође је сакупио велики број извора из црквене поезије (црквених песама) и беседа светих отаца и њима тумачио фреску. Л. Мирковић је сматрао да је за сликање Богородице Млекопитатељнице заслужан ктитор Пећке цркве, архиепископ Данило II који је, живећи једно време у Хиландару и у карејској испосници Светог Саве Освећеног, видео једну икону Богородице Млекопитатељнице коју је, по предању, ту донео свети Сава из манастира Светог Саве Освећеног у Палестини у XIII веку. Данило II је пожеleo да и у својој задужбини има лик Богородице Млекопитатељнице.¹ Л. Мирковић, истовремено, није искључио могућност да се овај тип Богородице могао појавити самоникло, на основу бројних текстова црквених писаца које је он прикупио и који су били раширени у целом хришћанском свету. Настанак фреске Богородице Млекопитатељнице у цркви Пећке патријаршије објаснио је беседом светог Јована Златоустог на празник Христовог Рођења у којој он позива жене–девојке да се поклоне детету и виде како Створитељ млека и дојки прима храну од Матере девојке.²

М. Татић-Ђурић је тему Богородице Млекопитатељнице проширила и детаљно истражила акт мајчинског дојења, почевши од приказа у египатској уметности где богиња Изида доји сина Хоруса (око 1300. г. пре Христа), а потом у грчкој, римској и у византијској уметности.³ Она је објавила текст егзапостилара који је исписан на карејској икони Богородице Млекопитатељнице, као и друге представе дојења: света Ана Млекопитатељница доји Богородицу, света Јелисавета доји Јована Претечу и Богородица доји апостоле Петра и Павла,⁴ према 1 Петр. 2, 2.

¹ Л. Мирковић, *Богородица Млекопитатељница*, у *Иконографске студије*, Нови Сад 1974, 239–251, сл. 63.

² *Исто*, 246, 248.

³ М. Татић-Ђурић, *Богородица Млекопитатељница*, Зборник за ликовне уметности Матице српске, 26 (Нови Сад 1990), 119–138, сл. 17; Иста, *Богородица у делу архиепископа Данила II*, у *Архиепископ Данило II и његова доба*, Београд 1991, 405, сл. 8.

⁴ Иста, *Богородица Млекопитатељница*, 128–129.



*Цртеж 1, Богородица Млекопитатељница,
Пећка патријаршија. Богородичина црква око 1330. године
(цртеж Н. Дудић)*

По Л. Мирковићу, пећка фреска Богородице Млекопитатељнице је толико оригинална да у целој византијској иконографији ове јединствене композиције нема.⁵ Због тога ова уникатна слика из средњовековне Србије намеће низ недоумица у које спада и натпис преузет из Акатиста Богородици: „Радуј се, невесто безневесна“. У XIV веку био је обичај да слике Богородице одређеног иконографског типа добијају натписе с различитим, не само поетским, значењем. Можда тиме треба објаснити привидни несклад између фреске Богородице Млекопитатељнице и натписа.⁶

Досадашњи истраживачи само су нотирали натпис из Акатиста изнад пећке фреске Богородице Млекопитатељнице и нису га посебно објашњавали нити га доводили у везу са даном коме је посвећен, када

⁵ Л. Мирковић, *нав. дело*, 247.

⁶ В. Ј. Ђурић, С. Ђирковић, В. Кораћ, *Пећка патријаршија*, Београд 1990, 141. сл. 81.

се он чита и са његовом службом на јутрењу. Као питање остало је нејасно да ли је постојала посебна идеја и у томе што је Богородица Млекопитатељница постављена уз саму Лозу Немањића. На илустрацијама 12. икоса из Акатиста Богородици на фрескама које окружују икону Богородице, обично типа Одигитрије, најчешће су окупљени цареви, архијереји, свештенство, монаси и појци (у Матејчи и Дечанима). Можда се тиме хтело да покаже да сви Немањићи такође прослављају Богородицу с ускликом „Радуј се, невесто безневесна!“⁷ Проф. В. Ј. Ђурић је уз то додао да се у православном свету од XII века читао цео Акатист сваке године у суботу пете недеље Великог поста; тога дана одавале су се похвале Богородици Одигитрији. По свој прилици тај дан је, због посвете Данилове цркве Богородици, нарочито прослављан у Пећи већ у XIV веку. Део обреда могао се одвијати у овом углу велике припрате где се кличе Богородици невести.⁸

Овај податак не решава проблем и не потврђује га богослужбена пракса пошто се Акатист Богородици не чита у припрати, већ са царских двери у олтару када је свештеник или игуман окренут народу, или га чита испред олтара окренут истоку. На Светој Гори у Протату, у Кареји и манастиру Ватопеду, Акатист се чита у олтару испред чудотворних икона. Игуман је окренут према њима.

Нико од историчара уметности није у својим радовима уочио тесну повезаност службе Акатиста с Богородицом Одигитријом којој је црква посвећена, с фреском Богородице Млекопитатељнице. А то је, показало се, суштински везано за њено тумачење будући да пружа нове појединости. Црква, наиме, у суботу пете недеље Великог (Ускршњег) поста на јутрењу (које се служи у петак вече уочи те суботе, на бденију) врши молебни чин Акатиста⁹ или похвале пресветој Богородици Одигитрији,¹⁰ већ споменуто. У српским посним триодима писаним у

⁷ Исто, 141.

⁸ Исто, 141, 143.

⁹ Акатист, на словенском „неседалан“, је песма за време чијег читања се не седи, већ стоји. Најстарији и најпознатији посвећен је пресветој Богородици и представља песму благодарности Богородици Одигитрији која је, као заштитница Цариграда, спасила овај град од силне непријатељске навале и пропасти. Том приликом је, за време литије, ношена чудотворна икона Богородице Одигитрије која је чинила многа чуда (*Акатист пресветој Богородици*, /превео и протумачио Л. Мирковић/, Ср. Карловци 1918; Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних појмова*, Београд 1990², 15–18 са обимном литературом).

¹⁰ Л. Мирковић, *Хеортологија или Историјски развитак и богослужење празника православне Источне цркве*, Београд 1961, 156–157.



Сл 1, Богородица Млекопитатељница,
Пећка патријаршија. Богородичина црква око 1330. године
(фото В. Ј. Ђурић)

XIV веку, служба тога дана има наслов: „в суботу 5. неделе на утрени клепајут в час 4. за молабнују службу неседалне“ или „...ради молабније служби неседалне“, тј. *Акатиста*. Служба садржи и „канон благодарни пресветој Богородици“. Тако је у посном триоду писаном на пергаменту у другој трећини XIV века из Пећке патријаршије, бр. 111, л. 181–188б, затим у посном триоду писаном на пергаменту крајем XIV века из Дечана, бр. 61, л. 277–287б и у рукопису из истог манастира писаном 1360/70. године, бр. 63, л. 306–317.

Архиепископ Данило II је своју задужбину у Пећкој патријаршији посветио Богородици која се зове „Одигитрија цариградска, празник Ус-

пенија“.¹¹ Ова икона је била најпоштованија у Цариграду и православном свету. Архиепископ Данило II је испред трију цркава подигао велику припрату.¹² Манастир Хиландар, у коме је једно време живео Данило II, такође је био посвећен Богородици Одигитрији.

Икона Богородице Одигитрије, Путеводитељнице, била је најславнија византијска икона и једна од највећих чудотворки. Она је била заштитница Цариграда који је три пута спасла од силних непријатељских опсада, навала и пропасти: 626. од Персијанаца, Авара и Скита, а 670. и 716. од Сарацена. При великој опасности ношена је на литији нерукотворена икона Богородице Одигитрије и притом је чудотворно помагала. Она је била паладијум Византијског царства, доносила многобројне победе, често су је ратници носили на бојном пољу и свештенство уторком на литији у престоници. Учествовала је у царским тријумфима, чинила чуда на очиглед цариградског грађанства. Цареви су јој одавали почasti Страсне седмице и у ускршње дане, када је пребивала на двору.¹³

Акатист представља песму благодарности Богородици која је, као заштитница Цариграда, спасила овај град од непријатељске опсаде 626. године. Архиепископ Данило II је одлучио, из њему знаних богословских разлога, да се на истакнутом и великом месту, изнад јужних улазних врата у припрату његове задужбине, наслика велика, ретка и јединствена Богородица Млекопитатељница и да се изнад ње, с посебном идејом, испише завршни поздрав из икоса Акатиста Богородици: „Радуј се, невесто безневесна!“

Архиепископ Данило II је сликом Млекопитатељнице истакао колико поштује тај тип Богородице (Млекохранитељнице) и уједно нагласио њену повезаност са Акатистом Богородици.

Као васпитанику Свете Горе и игуману манастира Хиландара, Данилу II је добро било познато целокупно богослужење, посебно уз Ускршњи пост. Знале су му биле многе похвале Богородици које су

¹¹ Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских* (прев. Л. Мирковић), Београд 1935, 280.

¹² *Исто*, 282–283.

¹³ Н. П. Кондаков, *Иконографиа Богоматери*, II, 1915, 152–193; В. Ј. Ђурић, *Свети покровитељи архиепископа Данила II и његових задужбина*, у *Архиепископ Данило II и његово доба*, Међународни научни скуп поводом 650 година од смрти (децембар 1987), Београд 1991, 283–284; В. Ј. Ђурић, С. Ђирковић, В. Кораћ, *Пећка патријаршија*, 132; В. Ј. Ђурић, *Мозаичка икона Богородице Одигитрије из манастира Хиландара*, Зограф, 1 (Београд 1966), 19 са најважнијом литературом.

монаси певали или читали на дугим богослужењима. Сигурно је знао да је субота пете недеље Великог поста посвећена Акатисту или похвалама Богородици Одигитрије. На јутрењу, у једној песми канона, пева се Богородици да је „у утробу примила Реч (Логос), да је носила Оног који све носи, *млеко је хранила* Оног који је једном заповешћу хранио целу васељену, Чиста...“ У српским рукописима XIV века тропар гласи: „*Вѣ ложеснахъ слово прикла кси. вса носещаго носила кси. млѣкомъ питала кси, маникмъ питающаго вселкноу в'соу, ч'стала, кмоуже покмъ, га поите дѣла прѣвѣзносите*“.¹⁴ Тропар је сачуван у поменутиим рукописима: у посном триоду из друге трећине XIV века из Пећке патријаршије, бр. 111, л. 186б и у посном триоду писаном крајем XIV века у Дечанима, бр. 61, л. 285б.

Све што је песник у тропару канона богословски дубоко исказао као похвалу Богородици, зограф је верно пренео на фреску Богородице Млекопитатељнице. Она је, дакле, очигледно, илустрација тропара из канона Акатистне суботе.

Сликањем Богородице Млекопитатељнице архиепископ Данило II нагласио је и повезао неколико богословских идеја и догађаја везаних за службу јутрења у суботу пете недеље Великог поста, а то су:

1) Акатист је похвална песма у част Богородице Одигитрије – њој је црква посвећена.

2) Богородица Млекопитатељница је илустрација тропара песме канона „*Вѣ ложеснахъ слово*“... у коме се пева Богородици: „*млеко си хранила* Онога који храни сву васељену“.

3) Исписаним рефреном свих 12 икоса Акатиста „*Радуј се, невесто безневесна*“ изнад фреске наглашена је тесна повезаност Богородице Млекопитатељнице, Одигитрије и Акатиста Богородици.

Циклус Акатиста Богородици почео је да се слика у Византији почетком XIV века, а средином истог столећа раширио се у Србији. Раније се тврдило да у Акатисту Богородица никада није представљана као Млекопитатељница.¹⁵ Међутим, у српском средњовековном сликарству постоји фреска Богородице Млекопитатељнице у циклусу Акатиста, настала око четврт века касније од слике у Пећкој патријаршији. Сачувана је у

¹⁴ Субота пете недеље Великог поста, јутрење, 1. канон, 8. песма, 1. тропар. После читања 6. икоса Акатиста Богородици певају се 1. и 3. песма првог и другог канона, а после 10. кондака Акатиста песме 4–6 оба канона. После завршетка читања Акатиста чита се синаксар у коме се велича Богородица што је три пута спасила Цариград од непријатељских навала и опсада. Потом се певају песме 7–9 оба канона.

¹⁵ В. Ј. Ђурић, С. Ћирковић, В. Кораћ, *нав. дело*, 141.

манастиру Матејчи код Куманова, посвећеном Богородици и осликаном 1356–60. године. Ту је илустрован неуобичајен циклус Акатиста који је сликан у олтару и на јужном зиду храма у трећој зони.¹⁶ На илустрацији 8. кондака (16. строфе) Акатиста Богородица је приказана како стоји на постољу окружена мандорлом. С леве стране стоје анђели обучени у хаљине с лоросима, а с десне стране су серафими.¹⁷ Фреска у Матејчи памти се због своје јединствености и упечатљивости Богородичиног материнства, оваплоћеног Бога којег доји и по божанској светлости мандорле којом је окружена. Садржај 8. кондака тумачи композицију: „Свако анђеоско биће задиви се великоме делу Твога ваплоћења, јер Онога који је као Бог недоступан гледаху као свима доступног човека, где с нама борави, и од свију слуша: Алилуја!“¹⁸ Пишући о Богородици Млекопитатељници, М. Татић-Ђурић је кратко поменула композицију из Матејче и то да анђели прослављају Христово оваплоћење.¹⁹

Од свих сачуваних илустрација Акатиста Богородици на фрескама у византијској и српској уметности средњег века, само је у манастиру Матејчи Богородица сликана као Млекопитатељница и у мандорли (8. кондак – 16. строфа).

Натпис „Радуј се, невесто безневесна“, исписан изнад композиције Богородице Млекопитатељнице у Пећкој припрати скривено, али довољно јасно тумачи тесну повезаност фреске и Акатиста која до сада није уочена. Истина, у Акатисту се не помиње дојење Младенца, али се доста говори о оваплоћењу, чудесном рођењу и искупитељском делу Христовом и девствености Богородице.

Сликање анђела и девојака окренутих Богородици Млекопитатељници могу се објаснити стиховима Акатиста, а не само црквеним песмама и беседама светих отаца, као што су многи чинили раније. Рођењем Богомладенца Богородица је постала „чудо о коме много говоре анђели“.²⁰ Присуство анђела, њихов став и поглед још боље тумачи 8. кондак Акатиста по коме је у манастиру Матејчи сликана Богородица Млекопитатељница: „Свако анђеоско биће задиви се великом делу Тво-

¹⁶ В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 70–71, 214–215.

¹⁷ А. Pätzold, *Die Akathistos-Himnos. Die Bilderzyklen in der byzantinischen Wandmalerei des 14. Jahrhunderts*, Stuttgart 1989, 33, 49, Abb. 68a и 68b.

¹⁸ *Акатист пресветој Владичици нашој Богородици*, 8. кондак.

¹⁹ М. Татић-Ђурић, *Богородица Млекопитатељница*, 135, сл. 18.

²⁰ *Акатист Богородици*, 2. икос.

га ваплоћења“.²¹

Богородици Млекопитатељници се девојке клањају, чуде, диве и питају како је родила Творца света и тиме „супротности ујединила ... девичанство и рођење спојила“.²² У Акатисту се Богородица велича као „стуб девојаштва“ и „тврђава девојкама и свима који ти прибегавају, Богородице Дјево, јер тиме те, Пречиста, учини Творац неба и земље уселивши се у утробу твоју“...²³

Кандило које виси у киворију везано је за Богородицу која је „неизрециву светлост родила“ – Христа – пошто се он тако назива у Јеванђељу (Јн. 9, 5). И даље се велича: „Као светлосну светиљку која се појави онима што су у тами видели Свету Дјеву“... која је „зрака умног Сунца и луча незалазне светлости“.²⁴

На композицији Богородица Млекопитатељница са Христом седи на широком и раскошном престолу који је један од њених симбола; због тога се хвали: „Радуј се, јер си царев престо, ... јер носиш носиоца света“.²⁵ Она је престо Божјег Сина.

Више пута је писано о ктиторској композицији над улазом у Богородичину цркву у Пећи, где је, уместо Богородице Одигитрије приказана Богородица Живоносни источник или Богородица извор живота, како се назива у песмама и беседама. Богородица стоји са раширеним рукама, а на њеним грудима, у пурпурној отвореној шкољки или чаши, налази се Христос Емануил који благосиља обема рукама. Ка Богородици слећу два анђела. Моле јој се ктитор Данило II и његов заштитник свети Никола, приказани растом много мањи од Богородице.²⁶ Композиција Богородице Живоносног источника објашњена је песмама њој посвећеним у октоиху и Словом светог Андрије Критског на Успење.²⁷ Сличним изразима велича се и у Акатисту Богородици:... „Радуј се, чашо, која

²¹ Исто, 8. кондак (16. строфа).

²² Исто, 8. икос.

²³ Исто, 10. икос.

²⁴ Исто, 11. икос.

²⁵ Исто, 1. икос.

²⁶ В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, 59, 210; В. Ј. Ђурић, С. Ђирковић, В. Кораћ, *Пећка патријаршија*, 132, сл. 76; С. Ђурић, *Портрет Данила II изнад улазних врата у Богородичиној цркви у Пећи, у Архиепископ Данило II и његово доба*, 345–352, сл. 1. Он наводи примере сликања Богородице Живоносног источника на српским фрескама и минијатури у XIV веку са одговарајућом литературом.

²⁷ Б. Тодић, *Иконографски програм из XIV века у Богородичиној цркви и припрати у Пећи, у Архиепископ Данило II и његово доба*, 361–362.

точиш радост... јер из тебе извире многотечна река! Радуј се, јер изобразаваш слику купке“...²⁸ У тропару канона посвећеном дану Акатиста (већ спомињаном) пева се: „Радуј се, Владичице, изворе воде живе који не може пресахнути“.²⁹

На крају се може закључити: Богородица Млекопитатељница у Матејчи је сликана на илустрацији Акатиста Богородици. Тропар канона из молебног чина Акатиста или похвале пресветој Богородици Одигитрији највероватније је послужио као сиже за сликање Богородице Млекопитатељнице у Пећкој патријаршији.

Сама фреска Богородице Млекопитатељнице у задужбини архиепископа Данила II у Пећкој патријаршији сведочи о Данилу II као великом теологу, а не само угледном писцу и дипломати.

THE HOLY VIRGIN MILKPROFFERER AT THE PATRIARCHATE OF PEĆ – A NEW INTERPRETATION

S u m m a r y

In the church dedicated to Holy Virgin Odigitria in the Patriarchate of Peć, the foundation of Archbishop Danilo II, among several images of Virgin Mary the greatest attention of the researchers was attracted by Holy Virgin the Milkprofferer (Nurturer). Mother of God was painted on the southern wall of the narthex, sitting in the throne with the child Christ suckling in her lap. On the left and right side two angels are represented, showing their respect. To the right, three young women or girls approach, greeting her with their arms outstretched. The fresco was painted about 1330.

Close links between the theological ideas expressed in the Akathist service (praise to Holy Virgin Odigitria) and the fresco of Holy Virgin the Milkprofferer are evident. Those ideas found their expression also in the fresco of Holy Virgin the Milkprofferer in the monastery Matejci near Kumanovo, painted a quarter of a century later.

²⁸ *Акатист Богородици*, 11. икос.

²⁹ Субота пете недеље Великог (Ускршњег) поста, јутрење, 5. песма канона, 1. тропар.